

ВПЛИВ СІМЕЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ НА ПРОЦЕС РЕАДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розкрито особливості впливу сімейної депривації на процес реадaptaції неповнолітніх. Запропоновано систему психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації та проведено оцінку її ефективності. Система охоплювала різні групи методів, які реалізовувалися при індивідуальній та груповій консультаційній і психокорекційній роботі з метою формування прагнення і можливостей депривованих неповнолітніх ефективно використовувати психоенергетичний, когнітивний, морально-адаптивний та інтелектуально-творчий потенціали. Розроблена система психологічного супроводу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх спрягла формуванню адекватної самооцінки та відповідальності, навчок самоконтролю; підвищенню рівня соціальної адаптації; зниженню показників агресивності, тривожності, ригідності, ворожості, конфліктності, групового тиску. Крім того, зросла рефлексивність, відкритість, комунікабельність, здатність приймати просоціальні рішення.

Встановлено, що найбільш виражені позитивні зміни зафіксовані у неповнолітніх із частковою та вираженою соціальною дезадаптацією, меншою мірою – у депривованих неповнолітніх з глобальним її рівнем та з найбільш тривалим досвідом депривації сімейної взаємодії.

Ключові слова: неповнолітні, соціальна адаптація, соціальна дезадаптація, соціальна реадaptaція, сімейна депривація, психологічний супровід.

Постановка проблеми. Останніми роками проблема реадaptaції неповнолітніх осіб набула особливої гостроти і актуальності. Науковці, громадські діячі й суспільство загалом виказують тривогу з приводу дезадаптації чималої

частини підростаючого покоління, що позбавляє його перспективи знайти гідне місце у житті (С. Максименко, Н. Максимова, Л. Пілецька, С. Яковенко та ін.). Найбільш небезпечним джерелом у цьому аспекті є випадки різновидової сімейної депривації, що може виступати чинником потужної психотравматизації та порушень соціальної адаптації неповнолітніх (І. Брецко, І. Ващенко, Я. Гошовський, Н. Завацька, В. Яремчук та ін.) [1-4].

Показано, що найбільш перспективною віковою групою для дослідження процесів адаптації, дезадаптації та реадaptaції є неповнолітні, становлення і розвиток особистості яких характеризується інтенсивними пошуками свого місця в світі, у суспільстві, в системі соціальних стосунків, а також розширенням усвідомлення власних особливостей та здібностей з погляду їх відповідності вимогам соціуму. У зв'язку з цим виникає необхідність погодження своїх потреб з очікуваннями оточуючих та вимогами соціальних норм, що часто пов'язано зі значними труднощами та стає причиною виникнення соціальної дезадаптації (Г. Ложкін, Р. Павелків та ін.) [5-7].

Крім того, саме цей віковий період інтенсивних змін у когнітивній, емоційно-вольовій, комунікативній та поведінковій сферах є найбільш емоційно насиченим і відрізняється від інших вікових етапів глибиною і тривалістю переживань, руйнуванням засвоєних раніше способів емоційного реагування, домінуванням різноманітних емоційних станів, які з часом можуть закріпитися як стійкі емоційні риси (М. Боришевський, В. Бочелюк та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях з проблем сімейної депривації простежується визнання того, що соціально-психологічний розвиток депривованих неповнолітніх відбувається своєрідним і нетиповим шляхом та істотно відрізняється від онто- і соціогенезу їхніх однолітків, які виховуються в умовах повноцінної сімейної взаємодії (Я. Гошовський, Т. Щербан та ін.). Наголошується, що деприваційний режим життєдіяльності негативно впливає на соціо- і психогенезу особистості, сповільнює і блокує її просоціальну активність, обмежує самореалізаційні потенціали, спонукає до переживання станів депресивності, знехтуваності, занедбаності, самотності (В. Арнаутова, Л. Черновська, Ю. Візнок, Ю. Єрґакова, Л. Пілецька та ін.)

Констатовано, що дослідження за означеною проблематикою здебільшого були виконані в межах педагогічної науки та вікової й педагогічної психології. В окресленому ракурсі переважно вказується на: необхідність сімейного оточення

для гармонійного розвитку неповнолітніх та вплив сімейних форм виховання на їх соціалізацію й особистісне становлення (О. Золотарьова, А. Капська, С. Харченко та ін.); дефіцит спілкування, спричинений нестачею взаємин на рівні «батьки-діти» (О. Лемешенко та ін.); конфліктність самосприйняття та самоусвідомлення, ступінь адекватності поведінкових реакцій з емоційною неврівноваженістю та жорстокістю; розбалансованість часових параметрів образу «Я» депривованих підлітків та стійку поведінкову агресивність, як наслідок тривалої соціальної депривації (О. Беца, С. Гарькавець, Н. Завацька, В. Синьов та ін.) тощо.

Проте, можна констатувати, що проблема системного психологічного супроводу процесу соціальної реадaptaції неповнолітніх осіб в умовах сімейної депривації недостатньо розроблена і у теоретико-методологічному, і у практично-впроваджувальному аспектах.

Мета статті – розкрити особливості впливу сімейної депривації на процес реадaptaції неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Побудова системи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації передбачала визначення організаційної, змістовної, цільової, мотиваційної та когнітивної складових. Слід зазначити, що організація системної роботи в умовах інтернатних закладів ускладнювалася як негативним впливом депривації на розвиток особистості неповнолітніх, так і різноманітністю та варіативністю індивідуальних проявів їх соціальної дезадаптації.

Система охоплювала різні групи методів, які реалізовувалися при індивідуальній та груповій консультативній і психокорекційній роботі з метою формування прагнення і можливостей депривованих неповнолітніх ефективно використовувати психоенергетичний, когнітивний, морально-адаптивний, інтелектуально-творчий потенціали. Зокрема, було задіяно методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності, її стимулювання й мотивації; бінарні, інтегровані методи (інтерактивні методи навчання); наочно- і практично-евристичні методи, ігрові методи, моделювання; визначення особливостей міжособистісних взаємин і навчальних досягнень; методи контролю корекційно-розвивальної діяльності (моніторинг динаміки успішності впровадження системних заходів).

Для гармонізації особистісного розвитку неповнолітніх в умовах сімейної депривації серед заходів системного впливу були задіяні тренінгові заняття за

темами: «Тренінг асертивної поведінки та контакту в групі», «Тренінг підвищення рівня стресостійкості засобами сучасних психотехнологій», «Тренінг цілепокладання», «Зміст сімейних цінностей» та ін. Зауважимо, що структурна організація занять соціально-психологічних тренінгів відбувалася зі збереженням всіх ознак тренінгових форм роботи (принципи функціонування групи, спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи у самопізнанні, просторова організація, вербалізована рефлексія, об'єктивізація почуттів і емоцій, клімат психологічної довіри й близькості тощо). Встановлено, що соціально-психологічні тренінгові заняття спричинили емоційне забарвлення міжособистісних стосунків, що позначилося на значущості приналежності до групи. Констатовано, що в експериментальній групі комунікативні мережі неповнолітніх у системі міжособистісних відносин поступово розширюються.

З метою напрацювання адаптивних стратегій поведінки депривованих неповнолітніх ефективними виявилися методи активного соціально-психологічного навчання: багаточисленні психотехнічні вправи, техніки упевненої поведінки («Розумний компроміс», «Мое саморозкриття», «Згода», «Гра наосліп», «Дерево сімейних цінностей» та ін.). У роботі з цінностями у різних сферах життя дієвими були казкотерапія, символдраматичні мотиви («Ідеал Я», «Успішне майбутнє» та ін.), рольові ігри («Конфлікт в сім'ї», «Структура сім'ї» та ін.), групові дискусії («Навіщо мені сім'я» та ін.), міні-лекції («Я хочу, щоб мене почули» та ін.) тощо. У роботі з сімейними цінностями ефективними виявилися арттерапевтичні техніки («Побудова мосту», «Дах», «Пробачення» та ін.), робота з камінням, з вологим папером, крупою.

Системність впливу на депривованих неповнолітніх полягала й у тому, що у психокорекційній роботі застосовувалися різноманітні поєднання індивідуальних та групових тренінгів з метою виходу на самотренінг: програвання ситуацій позитивної взаємодії і спілкування, різних ролей для знаходження способів, які редукують прояви соціальної дезадаптації; створення психологічного клімату, який спонукає до взаємодії з опорою на виявлені позитивні якості досліджуваних, та ситуацій очікування приємних, позитивних для кожного учасника результатів впливу, спілкування тощо.

Аналіз результатів формувального етапу дослідження показав позитивні зміни за параметром самооцінки. Так, у групі неповнолітніх з частковою соціальною дезадаптацією зросла кількість респондентів із адекватною самооцінкою. У депривованих неповнолітніх з вираженою соціальною

дезадаптацією виявилось значно менше респондентів із заниженою, нестійкою та неадекватно завищеною самооцінкою ($\varphi=1,75$; $p\leq 0,04$). У неповнолітніх із глобальною соціальною дезадаптацією значущих відмінностей за цим параметром не визначено.

Знизилися як показники тривожності депривованих неповнолітніх ($\varphi=2,22$; $p\leq 0,01$), так і показники за шкалами депресії ($\varphi=2,09$; $p\leq 0,01$) й ворожості ($\varphi=1,57$; $p\leq 0,05$), а за параметром емоційної стійкості вони значно зросли ($\varphi=2,14$; $p\leq 0,01$). Встановлено статистично достовірну різницю у показниках за параметром асоціальності ($\varphi=1,82$; $p\leq 0,03$). У контрольній групі статистично значущих відмінностей за вказаними параметрами не зафіксовано.

Виявлено зниження показників агресивності у всіх підгрупах депривованих неповнолітніх ($\varphi=1,56$; $p\leq 0,05$), що вказує на підвищення стриманості у поведінці та контролю над агресивними тенденціями. У неповнолітніх з глобальною соціальною дезадаптацією покращення не досягало ступеня статистичної значущості, що свідчить про перевагу агресивних тенденцій у їх поведінці.

Підтверджено статистичну значущість розбіжностей у показниках між експериментальною та контрольною групами ($\varphi=1,68$; $p\leq 0,04$) й за даними експертних оцінок, отриманих за допомогою моделі критерію оцінки рівня порушень психічної діяльності у депривованих неповнолітніх (за Л. Яссман), зокрема у підсистемах емоційного реагування, соціально-психологічних контактів і особистісного реагування та підсистемі саморегуляції.

Констатовано, що відбулися зміни у структурі ціннісних орієнтацій досліджуваних, зокрема за такими цінностями, які є необхідними в процесі соціальної реадaptaції: впевненості у собі, свободи, продуктивного життя, наявності друзів ($p\leq 0,05$). Менш значущими виявилися зміни таких цінностей, як розваги, розвиток, щастя інших, що можна пояснити умовами перебування в інтернатних закладах, які обмежують їхній вибір. Щодо інструментальних цінностей, то зросла значущість таких із них, як сміливість у відстоюванні своєї думки, самоконтроль, терпимість, тверда воля, освіченість ($p\leq 0,05$).

Визначено позитивний вплив розробленої системи психологічного супроводу неповнолітніх в умовах сімейної депривації на учасників із різними соціальними статусами (активні, пасивні, ізольовані, відторгнуті, у зоні ризику). Найбільший ефект зафіксовано в групах «ізольовані», «відторгнуті» та у «зоні ризику» ($p\leq 0,05$). На відміну від експериментальної групи, в контрольній групі зміни між зазначеними показниками не є значущими.

Визначено статистично значущі зміни всіх індивідуальних соціометричних індексів в експериментальній групі (основні індекси базувалися на позитивних рангах: $t_{\text{емп}} = -2,95$ для індексу соціометричного статусу, $t_{\text{емп}} = -2,52$ для індексу емоційної експансивності, $t_{\text{емп}} = -6,41$ для індексу об'єму комунікації; а додаткові – на негативних) – у неповнолітніх з частковою соціальною дезадаптацією та $t_{\text{емп}} = -3,24$ для індексу соціометричного статусу, $t_{\text{емп}} = -2,69$ для індексу емоційної експансивності, $t_{\text{емп}} = -6,07$ для індексу об'єму комунікації – у депривованих неповнолітніх з вираженою соціальною дезадаптацією ($p \leq 0,01$).

Отже, отримані результати показали, що запропонована система психологічного супроводу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх сприяє їх соціальній адаптації та підвищенню ефективності цього процесу в умовах сімейної депривації.

Висновки. Запропоновано систему психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації та проведено оцінку її ефективності. Система охоплювала різні групи методів, які реалізовувалися при індивідуальній та груповій консультативній і психокорекційній роботі з метою формування прагнення і можливостей депривованих неповнолітніх ефективно використовувати психоенергетичний, когнітивний, морально-адаптивний та інтелектуально-творчий потенціали. Розроблена система психологічного супроводу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх сприяла формуванню адекватної самооцінки та відповідальності, навичок самоконтролю; підвищенню рівня соціальної адаптації; зниженню показників агресивності, тривожності, ригідності, ворожості, конфліктності, групового тиску. Крім того, зросла рефлексивність, відкритість, комунікабельність, здатність приймати просоціальні рішення.

Встановлено, що найбільш виражені позитивні зміни зафіксовані у неповнолітніх I та II груп із частковою та вираженою соціальною дезадаптацією, меншою мірою – у депривованих неповнолітніх III групи з глобальним її рівнем та з найбільш тривалим досвідом депривації сімейної взаємодії.

Література

1. Borisova M.M., Gurieva S.D. (2017) Formirovanije social'nih predstavlenij o doverii v podrostkovom vozraste [The formation of social ideas of trust in adolescence]. *Sovremennije issledovanija social'nih problem*, vol. 8 (2), pp. 20–39. <https://doi: 10.12731/2218-7405-2017-2-20-39>

2. Bywaters P., Brady G., Sparks T., Bos E. (2016) Inequalities in child welfare intervention rates: the intersection of deprivation and identity. *Child & Family Social Work*, vol. 21, pp. 452–463. doi:10.1111/cfs.12161
3. Fernandes A.O., Oliveira-Monteiro N.R. (2016) Psychological indicators and perceptions of adolescents in residential care. *Paidéia*, vol. 26(63), pp. 81–89. doi:10.1590/1982-43272663201610.
4. Merz E.C., McCall R.B. (2010) Behavior problems in children adopted from psychosocially depriving institutions. *Journal of Abnormal Child Psychology*, vol. 38(4), pp. 459–70. <https://doi.org/10.1007/s10802-009-9383-4>.
5. Shafiq F., Haider S.I., Ijaz S. (2020) Anxiety, Depression, Stress, and Decision-Making Among Orphans and Non-Orphans in Pakistan. *Psychol Res Behav Manag.*, vol. 13, pp. 313–318. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S245154>.
6. Santander S.R., Zubarew T.G., Santelices L.C., Argollo P.M., Cerda J.L., Bórquez M.P. (2008) Influencia de la familia como factor protector de conductas de riesgo en escolares chilenos. *Revista Médica de Chile*, vol. 136, pp. 317–324. <https://doi:10.4067/S0034-98872008000300006>.
7. Smetana J. (2010) The role of trust in adolescent–parent relationships: To trust you is to tell you. *Interpersonal Trust during Childhood and Adolescence*, 3, pp. 223–246. <https://doi:10.1017/CBO9780511750946.011>.

References

1. Borisova M.M., Gurieva S.D. (2017) Formirovanije social'nih predstavlenij o doverii v podrostkovom vozraste [The formation of social ideas of trust in adolescence]. *Sovremennije issledovanija social'nih problem*, vol. 8 (2), pp. 20–39. <https://doi:10.12731/2218-7405-2017-2-20-39>
2. Bywaters P., Brady G., Sparks T., Bos E. (2016) Inequalities in child welfare intervention rates: the intersection of deprivation and identity. *Child & Family Social Work*, vol. 21, pp. 452–463. doi:10.1111/cfs.12161
3. Fernandes A.O., Oliveira-Monteiro N.R. (2016) Psychological indicators and perceptions of adolescents in residential care. *Paidéia*, vol. 26(63), pp. 81–89. doi:10.1590/1982-43272663201610.
4. Merz E.C., McCall R.B. (2010) Behavior problems in children adopted from psychosocially depriving institutions. *Journal of Abnormal Child Psychology*, vol. 38(4), pp. 459–70. <https://doi.org/10.1007/s10802-009-9383-4>.

5. Shafiq F., Haider S.I., Ijaz S. (2020) Anxiety, Depression, Stress, and Decision-Making Among Orphans and Non-Orphans in Pakistan. *Psychol Res Behav Manag.*, vol. 13, pp. 313–318. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S245154>.

6. Santander S.R., Zubarew T.G., Santelices L.C., Argollo P.M., Cerda J.L., Bórquez M.P. (2008) Influencia de la familia como factor protector de conductas de riesgo en escolares chilenos. *Revista Médica de Chile*, vol. 136, pp. 317–324. <https://doi.org/10.4067/S0034-98872008000300006>.

7. Smetana J. (2010) The role of trust in adolescent–parent relationships: To trust you is to tell you. *Interpersonal Trust during Childhood and Adolescence*, 3, pp. 223–246. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511750946.011>.

Falko N.M., Zavatska N.Ye., Zavatskyi V.Yu., Martyniuk V.O., Frenkel S.
THE INFLUENCE OF FAMILY DEPRIVATION ON THE PROCESS OF READAPTATION OF MINORS

The article reveals the peculiarities of the influence of family deprivation on the process of readaptation of minors. A system of psychological support for the social readaptation of minors in conditions of family deprivation was proposed and its effectiveness was assessed. The system covered various groups of methods that were implemented in individual and group consultation and psychocorrective work in order to form the desire and capabilities of deprived minors to effectively use psychoenergetic, cognitive, moral-adaptive and intellectual-creative potentials. The developed system of psychological support for the social readaptation of deprived minors contributed to the formation of adequate self-esteem and responsibility, self-control skills; increased the level of social adaptation; reduced indicators of aggressiveness, anxiety, rigidity, hostility, conflict, group pressure. In addition, reflexivity, openness, sociability, and the ability to make prosocial decisions increased.

It was found that the most pronounced positive changes were recorded in minors with partial and pronounced social maladjustment, to a lesser extent - in deprived minors with a global level of it and with the longest experience of deprivation of family interaction.

Key words: minors, social adaptation, social maladjustment, social readaptation, family deprivation, psychological support.

Фалько Наталя Миколаївна – доктор психологічних наук, доцент, ректор Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля;

Завацький Вадим Юрійович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя;

Мартинюк Володимир Олександрович – кандидат психологічних наук, консультант, м. Київ;

Френкель Стелла – кандидат психологічних наук, консультант, Канада.

Надходження статті: 21.04.2026

Прийняття статті до друку після рецензування: 22.05.2026

Оприлюднення статті: 28.05.2026

Ліцензія

Авторське право © **Фалько Наталя, Завацька Наталія, Завацький Вадим,**

Мартинюк Володимир, Френкель Стелла, 2026

Стаття ліцензована відповідно до

CC BY-NC 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)